

УДК 1:316.4

*О.Г.Данильян, д-р філос. наук, професор;
О.П.Дзьобань, д-р філос. наук, професор
Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого, м. Харків*

СВОБОДА ЯК СУТНІСНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВА: СПРОБА ФІЛОСОФСЬКОГО ОСМИСЛЕННЯ

Для глибокого розуміння правових явищ, подальшого розвитку загальної теорії права недостатньо лише емпіричних даних, які можна отримати, вивчаючи законодавство та юридичну практику. Згідно із законами формальної логіки з окремих посилок неможливо зробити загального висновку, тому будь-яка фундаментальна наука, в тому числі і юридична, має потребу у філософському підґрунті. Як наслідок – юридичній науці завжди властива ідеологічна функція. Тим часом деідеологізація науки, що відбулася за останні десятиліття й мала неоднозначну оцінку, спричинила те, що в даний час філософському обґрунтуванню правових явищ усе ще не надається належного значення. Цілком очевидно, що юридична наука потребує, так би мовити філософської підтримки, а деякі її питання взагалі не можуть бути розкриті без філософії (наприклад, про поняття й суть права).

Указані обставини в сукупності з низкою інших причин зумовили відродження такого

напрямку наукового знання, як філософія права. Як справедливо наголошується в юридичній науковій літературі, саме «в надрах філософії були сформовані перші системні знання про державу і право, основні компоненти й форми людського співіснування. Вони розпочали життя в рамках певних філософських систем як необхідна частина системного бачення природного буття й буття суспільства» [10, с. 164]. Тому вивчення у вищих юридичних навчальних закладах курсу «Філософії права» є не тільки модою нашого часу, а й певною потребою, історичною традицією вищої юридичної освіти.

У дорадянські часи філософія права викладалась у вітчизняних вузах і розвивалась в роботах таких відомих вітчизняних юристів, як Б.М.Чичерін, П.І.Новгородцев, І.О. Ільїн, Б.О.Кістяківський, які у своїх роботах спиралися на ідеї попередніх вітчизняних і зарубіжних філософів. У пострадянську добу істотний внесок у розвиток філософсько-

правового знання разом з російськими мислителями здійснили й українські дослідники, такі як А.А. Козловський, С.І. Максимов, П.М. Рабінович, В.В. Шкода.

Філософія права, безумовно, є непростим предметом для розуміння й вивчення. Це пов'язано не тільки з абстрактністю проблематики, опосередкованістю й певною абстрагованістю від практичних завдань, а й з тим, що сам предмет і статус філософії права як напрямку наукового знання ще до кінця не визначені, точніше, трактуються по-різному – від вельми просторових дефініцій (В.С.Нерсесянц) до досить коротких (Н.Боббіо). Як слушно зауважує С.І.Максимов, «така різноманітність підходів до предмета філософії права цілком закономірна, бо його визначення припускає виявлення ставлення як до філософії, так і до права» [7, с. 8]. Ось чому в даний час дискусії про статус філософії права як науки викликають у дослідників певну неоднозначність: «від прямого заперечення філософії права як наукової дисципліни й теорії» (В.М.Сирих) [10] до «самостійної юридичної дисципліни загальнонаукового статусу і значення» (В.С.Нерсесянц) [8] і, нарешті, до особливої самодостатньої наукової дисципліни, яка охоплює як філософію (за її

підвалинами), так і правознавство (за його основним змістом) (С.С.Алексєєв) [7].

Не торкаючись окремо цієї полеміки, відзначимо, що вивчення філософсько-правової спадщини (в першу чергу вітчизняної), правильне використання філософських категорій у правових дослідженнях може допомогти розібратися в деяких питаннях теорії права. У даній статті зроблена спроба продемонструвати це за допомогою розгляду деяких питань взаємодії права з таким багатограним явищем, як свобода.

Якщо знову ж таки дотримуватися законів формальної логіки, то термін «право» можна пояснити через його родове поняття й видову відмінність. Як відзначає С.М.Єгоров, у процесі філософсько-правових досліджень завжди була потреба у співвідношенні права як поняття видового з більш фундаментальнішим – родовим. Багато дослідників в якості останнього намагалися використовувати волю, правило, інтерес, порядок тощо. Проте жоден з цих термінів не міг витримати навантаження, що обрушувалося на нього, стати тим стрижнем, на якому можна було б зібрати воедино всі основи, створити теорію права [4, с. 8,9]. Таким, на думку С.М.Єгорова, стало поняття «свобода».

Розуміння права пов'язується зі свободою, напевно, вже не одне сторіччя. Якщо право є об'єктом вивчення переважно юридичної науки, й тлумаченню права в юриспруденції присвячено досить багато публікацій, то дослідженням свободи в різній її інтерпретації поруч з юристами займаються також і представники інших наук. Як відзначає В.С.Нерсисянц, «свобода, при всій її простоті, що здається, – предмет складний і для розуміння, і тим більше для практичного втілення у формах, нормах, інститутах, процедурах і відносинах суспільного життя» [8, с. 23]. Указана обставина зумовлює виникнення різних питань взаємодії свободи з таким складним явищем, як право.

Перш за все, варто врахувати, що разом з широким, філософським трактуванням свободи існує спеціально-юридичне її визначення, що віддзеркалюється в позитивному праві. Різні тлумачення цього терміна не слід змішувати, оскільки плутанина в них пов'язана передусім з особливостями української мови. В англійській мові, наприклад, існує смислова відмінність між термінами «liberty» і «freedom», які мають однаковий український переклад. Разом із тим у юридичній науці вже давно прийнято вести мову про широке й вузьке значення

понять «держава», «право природне й позитивне», інших юридичних явищ у тому чи іншому сенсі. При визначенні свободи необхідно дотримуватися тієї ж логіки. Немає єдиного поняття свободи, єдиним є лише позначення (термін), причому найрізноманітніших явищ [15].

Філософія права спирається не на спеціально-юридичне, а на філософське розуміння свободи. Щоб відмежувати саме на яке, треба з'ясувати, як у праві використовується поняття «свобода». Спочатку терміном «свобода» в позитивному праві оперували для опису правового положення особи. «Основний поділ, що стосується права осіб, полягає в тому, що всі люди суть або вільні, або раби» [3, с. 117]. Дійсно, первинне й найбільш знайоме поняття свободи – це поняття свободи фізичної. Саме про неї йдеться й у ст. 29 Конституції України: «Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність». Це ж стосується, наприклад, і покарання у виді позбавлення волі в сучасному кримінальному законодавстві.

Поступово термін «свобода» набув ще одного значення і став вживатися як синонім суб'єктивного права. Зазвичай ці поняття використовуються практично як ідентичні, тобто під свободою здебільшого мають на увазі

закріплену в конституції або іншому законодавчому акті можливість відповідної поведінки людини. Таке тлумачення свободи не дає повного уявлення про неї навіть у спеціально-юридичному розумінні і є явно недостатнім для філософсько-правових досліджень. Крім того, виникає запитання: навіщо йменувати суб'єктивні права ще й свободами? Як справедливо наголошується в науковій правовій літературі, юридичне розмежування права (суб'єктивного) і свободи провести досить складно. Із загальної теорії права відомо, що суб'єктивне право — це міра можливої поведінки особи. Думається, що ця дефініція підходить і до свободи. Усе ж таки, коли йдеться про суб'єктивне право, передбачається переважно наявність більш-менш певного суб'єкта, на якому лежить відповідний цьому праву обов'язок. Коли ж йдеться про свободу, мається на увазі заборона заперечувати або обмежувати цю свободу, звернену до невизначеного кола суб'єктів, зобов'язаних поважати останню, тобто практично до будь-якого можливого її порушника. Тому викладена відмінність між правом і свободою є дещо умовною, бо виявляється не в усіх випадках.

У міжнародних актах і національному законодавстві затвердилася формула «права та свободи людини». Юридично обидві правові дефініції є рівно-

цінними й взаємозамінними. За допомогою категорії «свобода» сформульовані статті Конституції України, які проголосили свободу думки і слова, совісті й віросповідання, об'єднання в політичні партії та громадські організації. Основний Закон країни проголошує про «право на свободу». Причому у формулюваннях решти прав людини і громадянина використовується термін «право». Із цього можна зробити припущення, що свободами йменували первинні юридичні цінності, які сформувалися, що також не є безперечним.

Крім того, терміном «свобода» оперує позитивне право для визначення принципів права, які, у свою чергу, мають на увазі визнання певних суб'єктивних прав. Ідеться, приміром, про принцип «свободи договору» в українському цивільному праві. Так, у ст. 627 Цивільного кодексу України вказується, що «сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору» [12, с. 205]. Свобода як принцип знаходить вираження і в міжнародному праві, наприклад, у закріпленні свободи відкритого моря (ст. 87 Конвенції ООН з морського права 1982 р.) [6].

Як бачимо, термін «свобода» досить широко застосовується в позитивному праві у спеціально-юридичному зна-

ченні. Перейдемо далі до ширшого, філософського розуміння свободи і спробуємо встановити зв'язок останньої з правом, спираючись на ідеї вітчизняних представників філософсько-правової думки. Як можна переконатися, і воно є неоднозначним. Це пояснюється тим, що і в науці, і в житті поняття «свобода» вживається дуже широко: стосовно багатьох явищ і процесів дійсності. «Ми ведемо мову про вільне падіння тіл, свободу електрона. Проте, незважаючи на все це, поняття свободи є суто людським поняттям у тому сенсі, що воно застосовується для характеристики певних дій лише людини. У прямому розумінні слова свобода властива тільки людині» [9, с. 41].

Серед багатьох інших істотних характеристик природи людини свобода займає ключове місце. Свобода, як здатність і можливість людини діяти відповідно до своїх потреб, інтересів і цілей, є, за справедливим зауваженням Сартра, не властивістю, а субстанцією людини. Усе це свідчить на користь того, що вона відіграє фундаментальну роль у трактуванні людини як мислячого і самостійно діючого суб'єкта, який має можливість вибору відповідно до своєї волі. Ось чому визначення права через свободу й за її допомогою – це оптимальний шлях пізнання

права. Як свобода для людини становить субстанцію, так і для права вона може вважатися його субстанцією й загальним началом. Отже, свобода – це невід'ємна межа людського буття, психології людини.

Крім того, свобода розуміється нами не тільки як специфічно людське, але і як соціальне явище. Філософський її парадокс полягає в тому, що вона може бути усвідомлена людиною тільки в системі соціальних зв'язків [1,2]. Як влучно підкреслює М.Фрідман, свобода є цінністю лише у відносинах між людьми: для Робінзона Крузо, який сидить на пустинному острові, вона позбавлена всякого сенсу. На своєму острові він зазнає «утисків», «влада» його обмежена, як обмежено й коло альтернатив, що є в нього. Проте в тому сенсі, в якому ми розглядаємо проблему свободи, вона перед ним не стоїть. Так само і щодо суспільства принцип свободи нічого не говорить про те, як саме індивідові належить нею користуватись. Посправжньому важлива й етична проблема, що стоїть перед людиною у вільному суспільстві: що робити з наданою їй свободою?» [11, с. 13]. Допустима реалізація свободи індивіда в суспільстві – це одне з ключових питань її філософсько-правового осмислення.

Як бачимо, розглядувана нами категорія у філософському значенні постає у двоякому вигляді: з одного боку, як явище психологічне, з другого – як суспільне. У другому випадку вона виявляється в тій чи іншій поведінці людини й отримує оцінку інших людей. Тому свобода у філософському розумінні виступає у 2-х основних смислах – як внутрішня і як зовнішня.

У центрі уваги філософів з давніх часів стоїть проблема так званої свободи волі (тобто внутрішньої свободи людини), «яка при об'єктивній логічній постановці зводиться до загального питання про дійсні відносини між істотою індивідуальною й універсальною, або про ступінь і спосіб залежності окремого буття від усецілого» [11, с. 38]. Треба відзначити, що юристи намагалися абстрагуватися від цієї проблеми. Наприклад, Є.М.Трубецькой у «Лекціях з енциклопедії права» пише, що недоцільно вникати у складне метафізичне питання про свободу людської волі, тобто про ставлення людської волі до тієї, що панує у світі необхідності. Для юридичного дослідження, на його думку, достатньо встановити, що право припускає свободу у двоякому значенні: (а) як здатність людської волі свідомо обирати ту чи іншу поведінку (свобода внутрішня) і (б) як

можливість діяти зовні, переслідувати й здійснювати які-небудь цілі у світі зовнішньому (свобода зовнішня).

С.М.Єгоров, один із сучасних дослідників, обґрунтовуючи свою концепцію, стверджує, що теорія права без відповіді на питання, чи володіє людина свободою волі, не може бути побудована, як і без позитивної відповіді на нього. Мета будь-якої правової системи полягає в обмеженні свавілля в поведінці людей. Але всяке обмеження звернено завжди до свідомості індивіда, до його свідомої волі. Проте, якщо причина його вчинків лежить не в ньому самому, якщо в нього немає свободи волі, якщо кожен його вчинок кимось (чимось) зумовлено, ніякі вимоги, звернені до нього, до його свідомості й розуму, не можуть впливати на його поведінку а, значить, будь-яка правова система стає безглуздою. І той, хто взявся за яку-небудь діяльність у сфері права й не хоче вважати цю діяльність безглуздою, просто зобов'язаний визнати наявність у людини свободи волі [4, с. 39,40].

Виникає закономірне запитання: навіщо ж юристам потрібно розбиратися з філософським розумінням свободи? Як вбачається, вивчення питань взаємодії права і свободи у філософському сенсі дозволяє

зробити досить цікаві висновки, що мають і теоретичну, і практичну значущість. Перш за все викладене вище філософське тлумачення свободи дозволяє досить чітко розмежовувати такі категорії, як право й мораль.

Право (природне або позитивне) звернене до зовнішньої свободи людини, а не до внутрішньої – як мораль (моральність) [Див.: 1;2]. Цю закономірність свого часу досліджував Б.М.Чичерін, який указував, що право й моральність визначають 2 різні сфери людської свободи: перша стосується виключно зовнішніх дій, друга дає закон внутрішнім спонуканням. Зрозуміло також, що право не є тільки нижчим ступенем моральності, як стверджують моралізуючі юристи й філософи, а самостійним началом, що має свої власні корені в духовній природі людини. Суспільство може утворюватися для чисто практичних цілей крім усяких етичних вимог. А оскільки воно складається з вільних осіб, які діють на загальних засадах, то свобода одних неминуче стикається зі свободою інших. Звідси виникає потреба у загальних нормах, які визначають, що саме належить одному, а що іншому, і що кожен вправі робити, не замахуючись на чужу свободу. Ця вимога впливає з природи людини як розумно-вільної істоти [14, с. 253]. У наведеному ви-

слові вже присутня й досліджувана сучасними юристами ідея про самостійну цінність права.

Отже, внутрішня свобода лежить у сфері моральності. Правом же окреслюються не внутрішні спонукання, а зовнішні дії. Оскільки ж останні залежать від попередніх, право не може не враховувати внутрішньої свободи індивіда. У будь-якому випадку поки особа діє в межах наданої їй законом зовнішньої свободи, праву немає діла до її помислів, «але як тільки вона переступає ці межі й порушує закон, виникає необхідність визначити її провину, а це неможливо зробити, не проникнувши у сферу внутрішньої свободи. Тут народжуються поняття про осудність, про більшу або меншу злочинність дії залежно від ступеня відхилення волі, про пом'якшуючі обставини. Усе це становить завдання права кримінального» [13, с. 25].

Філософська інтерпретація свободи має значення і в питанні розрізнення права природного й позитивного. Як ми переконалися, останні спрямовані на з'ясування зовнішньої свободи людини. Відповідно, поняття й суть позитивного і природного права виражаються через різні прояви зовнішньої свободи індивіда, розрізняючись тим, до чого кореспондує зовнішня свобода – до держави чи до іс-

нуючого суспільства. Сутність природного права становить зовнішня свобода, виправдана суспільством, а позитивного – державою. Проте зазначимо, що свобода виражає суть тільки права природного й позитивного в суб'єктивному смислі, а суттю об'єктивного є воля держави, тому що вона встановлює не лише права, а й обов'язки, а також може закріплювати у своїх нормах і свавілля.

Хоча об'єктивне право й накладає певні обов'язки, але вони потрібні для реалізації свободи правомочних осіб: у демократичній державі – перш за все рівної свободи максимально широкого кола осіб (народу); в антидемократичній – свободи окремих осіб (класів або груп). Тому, ймовірно, свобода виражає суть позитивного права як у суб'єктивному, так і в об'єктивному його сенсі. Можна припустити, що залежність права і зовнішньої свободи може бути виражена в такий спосіб: там, де право визначає зовнішню свободу та її міру, має місце право позитивне, а де зовнішня свобода зумовлює існування права, йдеться про природне.

Через філософське розуміння свободи розмежовуються також і право приватне і публічне й основні методи правового регулювання (диспозитивний та імперативний), які їм відповідають. Як відзначає Б.М.Чичерін,

«повним вираженням юридичних начал, без жодних сторонніх домішок, є право приватне, або цивільне. Тут людина вбачається вільною, самостійною особою, якій присвоюється відповідна царина матеріальних відносин і яка знаходиться в певних юридичних відносинах з іншими, такими ж особами. За самою природою цих відносин у цій сфері панує індивідуалізм; тут знаходиться головний центр людської свободи. Із взаємодії вільної волі виникає цілий світ відносин, що без кінця переплітаються, у визначенні яких виражається вся витонченість юридичного розуму. У цій справі римські юристи були найбільшими майстрами, внаслідок чого римське право стало нормою для цивільного права всіх нових народів» [13, с. 64,65].

Філософія, затверджуючи в праві вираження свободи, не може не визнавати, що дійсне джерело останньої лежить в окремій особі, в її внутрішньому самовизначенні, а не в такому безособовому явищі, як держава. Тому вона й не може допустити, щоб приватне право поглиналося публічним. І з метафізичної точки зору, дійсною сферою свободи є приватне право; публічне ж право вибудовується над ним як вища царина, але не для того, щоб його знищити, а, навпаки, щоб охороняти його від порушень [13, с. 65,66].

На переконання Б.М.Чичеріна, публічне право жодним чином не суперечить свободі людини. Як і приватне, це сфера зовнішньої свободи індивіда, але визначальною засадою тут є не свобода окремої особи, а користь цілого, якій підкоряються інтереси багатьох. Але це ціле уявляється юридичною особою, наділеною правами. Отже, й вона розглядається як вільна істота. Проте це піднесення її до ступеня юридичної особи і привласнення нею прав можливо тільки за допомогою юридичної фікції, бо насправді володіють волею лише фізичні особи. Тому особа юридична завжди потребує представників: передбачувана її свобода становить собою свободу тих чи інших фізичних осіб. Звідси зрозуміло, що з точки зору чистого реалізму права можуть бути надані тільки окремим особам, а ніяк не цілій спільноті. Можна скільки завгодно розглядати суспільство як організм, але неможливо реально приписати йому волю, якої він не має, і наділяти його правами, якими він не в змозі користуватись. Не допоможе й визнання вирішального голосу за більшістю як за єдиним представником цілого, бо вона має абсолютно таке ж право, як і меншина – право вимагати, щоб її свобода не порушувалась [13, с. 67].

У цьому контексті досить цікавим вбачається, наприклад,

вирішення питання про визнання індивіда суб'єктом міжнародного права. З концепції Б.М.Чичеріна випливає, що носієм прав можуть бути тільки фізичні особи, які, безумовно, повинні бути визнані суб'єктами міжнародного права, яке також є вираженням свободи. Водночас, у міжнародному праві основним суб'єктом завжди виступала держава, а міжнародна правосуб'єктність людини завжди вважалася юристами суперечливою.

Ось лише деякі проблеми, що стоять за осмисленням взаємодії права і свободи. Як бачимо, філософсько-правові ідеї (зокрема ідея свободи) можуть послужити основою для розробки як питань загальної теорії права, так і актуальних теоретичних питань окремих юридичних наук. Це цілком закономірно, бо, якщо філософія права претендує на загальність у поясненні правових явищ, на створення філософського каркасу юридичної науки, то наукових проблем, що становлять для неї винятки, бути не повинно. Звичайно ж, багато висловлених у даній статті думок стосовно розуміння свободи мають дискусійний характер і не претендують на безумовну істинність, що не змінює принципової значущості філософсько-правової рефлексії даної категорії для подальшого розвитку юридичної науки.

Список літератури: 1. Дзьобань О.П. До питання про взаємодію права і свободи // Пробл. законності: Акад. зб. наук. пр. / Відп. ред. В.Я.Таций. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2009. – Вип. 104. – С. 15-25. 2. Дзьобань О.П. Філософсько-правові аспекти взаємодії права і свободи // Філософські, методологічні й психологічні проблеми права: Тези доповідей III Всеукр. наук.-теорет. конф. (м. Київ, 23 квіт. 2010 р.) / Ред. кол.: В.В.Коваленко, М.В.Костицький, О.М.Джужа та ін. – К.: НУВС, 2010. – С. 46-47. 3. Дигесты Юстиниана : Пер. с лат. / Отв. ред. Л.Л.Кофанова. – М.: Статут, 2003. – Т.1: Книги I-IV. – 583 с. 4. Егоров С.Н. Аксиоматические основы теории права. – СПб.: Лань, 2001. – 423 с. 5. Закомлистов А.Ф. Юридическая философия. – СПб.: Лань, 2003. – 632 с. 6. Конвенция Организации Объединенных Наций по морскому праву [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.un.org/russian/document/>. 7. Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления. – Харьков: Право, 2002. – 328 с. 8. Нерсесянц В.С. Философия права. – М.: Норма, 2001. – 652 с. 9. Стефанов А.Ю. Право и свобода: некоторые вопросы теории и философии права // Сибир. юрид. вестник. – 2004. – № 2. – С. 34-51. 10. Сырых В.М. Логические основания общей теории права: В 2-х т. – М.: Юстицинформ, 2000. – Т.1: Элементный состав. – 342 с. 11. Фридман М. Взаимосвязь между экономической и политической свободами // Фридман и Хайек о свободе. – Минск: Харвест, 1990. – 348 с. 12. Цивільний кодекс України. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2005. – 424 с. 13. Чичерин Б.Н. Собственность и государство. – СПб: Наука, 2005. – 822 с. 14. Чичерин Б.Н. Философия права / Вступ. ст. И.Д.Осипова. – СПб.: Наука, 1998. – 654 с. 15. Danilyan O., Dzeban O. Freedom as essence description of right: attempt of philosophical comprehension // Урал. науч. вестник. – 2009. – № 4 (19). – С. 5-13.

СВОБОДА КАК СУЩНОСТНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВА: ПОПЫТКА ФИЛОСОФСКОГО ОСМЫСЛЕНИЯ

Данильян О.Г., Дзебань А.П.

Представлен вариант понимания свободы в философском контексте и предпринята попытка установить ее связь с правом, с учетом идей представителей отечественной философско-правовой мысли. Показано, что философия, утверждая в праве выражение свободы, должна базироваться на том, что истинный источник свободы находится в человеке, в его внутреннем самоопределении, а не в социальных структурах.

Ключевые слова: мораль, нравственность, общество, право, свобода, человек.

FREEDOM AS ESSENCE DESCRIPTION OF RIGHT: ATTEMPT OF PHILOSOPHICAL COMPREHENSION

Danilyan O.G., Dzeban A.P.

The variant of understanding of freedom is presented in a philosophical context and an attempt to set its connection with a right is undertaken, leaning against the ideas of representatives of domestic philosophical-legal idea. It is rotined that philosophy, asserting expression of freedom in a right, must be based on that the veritable source of freedom is in a man, in his internal self-determination, not in social structures.

Key words: moral, morality, society, right, freedom, human.

Надійшла до редакції 01.06.2010 р.